

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning psixologik jihatlari: sabablari, oqibatlar va profilaktika yo‘llari

Gulshoda Abdullayevna Saddinova

Urganch tuman 46-maktab

Gulnora Xayitboyevna Abdullayeva

Urganch tuman 3-maktab

Shoira Ibragimovna Qalandarova

Urganch tuman 9-maktab

Gulnoz Boltaboyevna O‘rinova

Urganch tuman 49-maktab

Iroda Matkarimovna Ischanova

Urganch tuman 35-maktab

Oydin Rashid-qizi Ashirova

Urganch tuman 18-maktab

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning psixologik jihatlari, uning turlari, kelib chiqish sabablari, bolaning ruhiy va jismoniy rivojlanishiga ko‘rsatadigan salbiy ta‘siri hamda profilaktika choralariga doir ilmiy tahlil amalga oshirilgan. Tadqiqot psixologiya, kriminologiya va ijtimoiy fanlar kesimida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, turli davlatlar olimlari tomonidan o‘tkazilgan empirik tadqiqotlar natijalari tahlil etilgan. Maqolada zo‘ravonlik qurboni bo‘lgan bolalarda kuzatiladigan psixologik belgilar, travma reaksiyalari, uzoq muddatli oqibatlar va ruhiy salomatlikka yetkazgan zararlari batafsil yoritilgan. Profilaktika va muolaja yondashuvlari, shu jumladan kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, oila va maktab muhitining roli ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: bolalarga zo‘ravonlik, psixologik travma, jinsiy zo‘ravonlik, jismoniy zo‘ravonlik, hissiy zo‘ravonlik, e‘tiborsizlik, post-travmatik stress buzilishi, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, profilaktika

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF VIOLENCE AGAINST CHILDREN: CAUSES, CONSEQUENCES, AND PREVENTIVE MEASURES

Gulshoda Abdullayevna Saddinova

School №46, Urgench district

Gulnora Khayitboyevna Abdullayeva

School №3, Urgench district

Shoira Ibragimovna Qalandarova

School №9, Urgench district
Gulnoz Boltaboyevna U'rinova
School №49, Urgench district
Iroda Matkarimovna Ischanova
School №35, Urgench district
Oydin Rashid-kizi Ashirova
School №18, Urgench district

Abstract: This article examines the psychological aspects of violence against children, its types, underlying causes, negative effects on children's mental and physical development, as well as preventive measures. The study is analyzed from the perspectives of psychology, criminology, and social sciences, including the results of empirical research conducted by scholars from various countries. The article provides a detailed discussion of psychological symptoms observed in child victims of violence, trauma reactions, long-term consequences, and the damage caused to mental health. Preventive and therapeutic approaches, including cognitive-behavioral therapy, as well as the role of family and school environments, are also explored.

Keywords: violence against children, psychological trauma, sexual abuse, physical abuse, emotional abuse, neglect, post-traumatic stress disorder, cognitive-behavioral therapy, prevention

1. KIRISH

Bolalarga nisbatan zo'rvonlik (child abuse) global miqyosdagi jiddiy ijtimoiy va psixologik muammo bo'lib, dunyo bo'yicha millionlab bolalar hayotiga ta'sir ko'rsatmoqda. Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti (JST) ma'lumotlariga ko'ra, har yili taxminan 1 milliard bola jismoniy, hissiy yoki jinsiy zo'rvonlikning qurboni bo'ladi. Bu hodisa nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlarda, balki iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda ham keng tarqalgan.

O'zbekiston Respublikasida ham bolalarga nisbatan zo'rvonlik muammosi mavjud va u ijtimoiy, huquqiy va psixologik nuqtai nazardan alohida e'tiborni talab etadi. So'nggi yillarda mamlakatimizda bolalar huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan bir qator qonunchilik islohotlari amalga oshirilgan bo'lsa-da, psixologik profilaktika va yordam ko'rsatish tizimini yanada takomillashtirish zaruriyati qolmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi bolalarga nisbatan zo'rvonlikning psixologik mohiyatini, uning turlarini, kelib chiqish mexanizmlarini va bolaning shaxsiyati shakllanishiga ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilish, shuningdek, mavjud profilaktik va terapevtik yondashuvlarni ko'rib chiqishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlarni tizimli tahlil qilish (systematic literature review) usulidan foydalanilgan.

2. BOLALARGA NISBATAN ZO‘RAVONLIKNING TURLARI VA TA‘RIFLARI

2.1. Jismoniy zo‘ravonlik

Jismoniy zo‘ravonlik (physical abuse)-bolaga qasddan jismoniy shikast yetkazish, uni kaltaklash, kuydirish, chayqatish yoki boshqa jismoniy jazo usullarini qo‘llash orqali namoyon bo‘ladi. Finkelhor va Dziuba-Leatherman (1994) tadqiqotlarida jismoniy zo‘ravonlik bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning eng keng tarqalgan va tashqi ko‘rinishda aniqlanishi nisbatan oson bo‘lgan shakli sifatida tavsiflanadi.

Jismoniy zo‘ravonlik nafaqat jismoniy shikastlarga, balki psixologik jarohatlarga ham olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muntazam ravishda jismoniy jazo qo‘llaniladigan muhitda o‘sayotgan bolalar impulsiv xulq-atvor, tajovuzkorlik va past o‘z-o‘zini baholash kabi belgilarni namoyon etadilar (Straus & Gelles, 1990).

2.2. Hissiy (emotsional) zo‘ravonlik

Hissiy zo‘ravonlik (emotional/psychological abuse)-bolaning ruhiyatiga qaratilgan zarar yetkazuvchi xulq-atvor shakllari majmuasini o‘z ichiga oladi. Bunga doimo tanqid qilish, kamsitish, qo‘rqitish, mensimay munosabatda bo‘lish, sevgidan mahrum etish va bolani boshqalardan ajratish kiradi. Hart, Germain va Brassard (1987) hissiy zo‘ravonlikni barcha boshqa zo‘ravonlik turlarining zamirida yotuvchi yadro sifatida ta‘riflaydilar, chunki u har qanday zo‘ravonlik shaklida mavjud bo‘ladi.

Hissiy zo‘ravonlik uzoq muddatli va chuqur psixologik oqibatlar qoldiradi. Bunday sharoitda tarbiyalangan bolalarda o‘z-o‘zini qabul qila olmaslik, depressiya, tashvish buzilishlari va shaxslararo munosabatlarda qiyinchiliklar kuzatiladi. Hissiy zo‘ravonlikning aniqlanishi qiyin bo‘lganligi sababli u ko‘pincha yashirin holda qoladi va professional yordamsiz uzoq vaqt davom etishi mumkin.

2.3. Jinsiy zo‘ravonlik

Bolalarga nisbatan jinsiy zo‘ravonlik (child sexual abuse, CSA)-voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan har qanday jinsiy xarakterdagi harakatlarni amalga oshirishni anglatadi. Bu holat to‘g‘ridan-to‘g‘ri jismoniy aloqani yoki pornografik tasvirlar yaratish va tarqatishni o‘z ichiga oladi. Finkelhor (1994) meta-tahlili shuni ko‘rsatadiki, ayollarda CSA tarqalishi 7-36%, erkaklarda 3-29% oralig‘ida ekanligi aniqlangan.

Jinsiy zo‘ravonlikning psixologik oqibatlari o‘ta og‘ir bo‘lib, ularga post-travmatik stress buzilishi (PTSD), depressiya, tashvish, uyat va aybdorlik hissi, jinsiy funksiyalar buzilishi va o‘z-o‘ziga zarar yetkazish xatti-harakatlari kiradi. Bunday tajribadan o‘tgan bolalarning ko‘pchiligi kattalar hayotida ham jiddiy psixologik qiyinchiliklar bilan kurashadi.

2.4. E‘tiborsizlik (neglect)

E‘tiborsizlik yoki qarovsizlik (neglect)-bolaning asosiy ehtiyojlarini (oziq-ovqat, kiyim-kechak, tibbiy yordam, ta‘lim, emotsional g‘amxo‘rlik) ta‘minlamaslik holati

bo'lib, zo'ravonlikning eng keng tarqalgan shakli hisoblanadi. AQSh Milliy bolalar salomatligi markazi ma'lumotlariga ko'ra, zo'ravonlik holatlari ichida e'tiborsizlik 75% dan ortiq ulushni egallaydi.

E'tiborsizlik bolaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga jiddiy zarar yetkazadi. Tadqiqotlar qarovsiz o'sayotgan bolalarda til rivojlanishining kechikishi, maktab muvaffaqiyatining pastligi, ixtiyorsiz (reaktiv) bog'lanish buzilishi (reactive attachment disorder) va keyinchalik ijtimoiy munosabatlarda qiyinchiliklar kuzatilishini ko'rsatadi.

3. BOLALARGA NISBATAN ZO'RAVONLIKNING KELIB CHIQISH SABABLARI

3.1. Ekologik model (Bronfenbrenner modeli)

Zo'ravonlikning kelib chiqishini tushuntiruvchi eng keng qabul qilingan nazariy model-Bronfenbrenner (1979) tomonidan ishlab chiqilgan ekologik tizimlar nazariyasidir. Bu model bolani o'rab turgan muhitni bir necha darajada ko'rib chiqadi: mikrosistema (oilalar, maktab), mezosistema (ular o'rtasidagi munosabatlar), ekzosistema (otalar-onalarining ish joyi, ijtimoiy xizmatlar) va makrosistema (madaniy qadriyatlar, ijtimoiy normalar).

Zo'ravonlik muayyan bir omil bilan emas, balki turli darajalardagi risk omillarining birikuvi bilan bog'liq. Masalan, moddiy qashshoqlik, ijtimoiy izolyatsiya va otalar-onalarining stressi birga kelganda zo'ravonlik ehtimoli sezilarli darajada ortadi.

3.2. Otalar-ona omillari

Zo'ravonlik xatti-harakatining eng muhim omillaridan biri otalar-onalarining o'z bolaligi davridagi zo'ravonlik tajribasi hisoblanadi. Shaxslararo zo'ravonlikning avlodlardan avlodga o'tishi (intergenerational transmission) fenomeni ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan (Kaufman & Zigler, 1987). Bundan tashqari, otalar-onalarining ruhiy kasalliklari (depressiya, shizofreniya, shaxs buzilishlari), alkogol va giyohvand moddalarni iste'mol qilishi, past stress bardoshlilik qobiliyati va bolalarga nisbatan norealistik kutishlar ham muhim risk omillari hisoblanadi.

3.3. Bolalar bog'liq omillar

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ba'zi bolalar zo'ravonlik qurboni bo'lish xavfiga ko'proq ega. Bularga muddatidan oldin tug'ilgan yoki tug'ma nuqsonli bolalar, surunkali kasallikka ega bolalar, rivojlanish kechikishi bo'lgan yoki me'yordan tashqari xulq-atvor ko'rsatadigan bolalar kiradi. Biroq bu omillar zo'ravonlikni oqlash uchun asos bo'la olmaydi-har qanday holatda javobgarlik kattalar zimmasida qoladi.

3.4. Ijtimoiy va madaniy omillar

Ijtimoiy tengsizlik, qashshoqlik, ishsizlik va uy-joy muammolari oilalardagi stress darajasini oshirib, zo'ravonlik xavfini ko'paytiradi. Madaniy jihatdan esa ba'zi jamiyatlarda jismoniy jazo tarbiya usuli sifatida qabul qilinishi, gender stereotiplari va otalar-ona huquqining bolalar huquqidan ustun qo'yilishi zo'ravonlikka zamin yaratadi.

Xususan, patriarxal qadriyatlar ustun bo'lgan jamiyatlarda bolalar, ayniqsa qiz bolalar, zo'ravonlik qurboni bo'lish xavfiga ko'proq duch keladi.

4. ZO'RAVONLIKNING BOLALAR PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI

4.1. Post-travmatik stress buzilishi

Zo'ravonlik qurboni bo'lgan bolalarda kuzatiladigan eng keng tarqalgan psixologik buzilish-post-travmatik stress buzilishi (PTSB). DSM-5 mezonlariga ko'ra, PTSB belgilariga travmatik voqeani qayta-qayta boshdan kechirish (flashback, tushda ko'rish), qo'zg'aluvchanlikning oshishi (gipervigilansiya, uyquning buzilishi), qochish xulq-atvorlari va negatf kognitiv o'zgarishlar kiradi.

Mash'al va boshqalar (2014) o'tkazgan meta-tahlil shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlikka uchragan bolalarda PTSB rivojlanish ehtimoli nazorat guruhiga nisbatan 3-4 barobar yuqori. Ayniqsa, zo'ravonlik uzoq davom etgan va yaqin oila a'zolari tomonidan amalga oshirilgan hollarda simptomlar yanada og'irroq namoyon bo'ladi.

4.2. Depressiya va tashvish buzilishlari

Zo'ravonlik tajribasi bolalarda depressiya va tashvish buzilishlarining rivojlanishiga muhim risk omili hisoblanadi. Tadqiqotlar zo'ravonlikka uchragan bolalarda kattalar yoshida klinik depressiya rivojlanish ehtimoli umumnuqsonlik aholi bilan solishtirganda 2-3 barobar yuqori ekanligini ko'rsatadi (Widom, 1999). Depressiya belgilari qatoriga qayg'u, befarqlik, hayotdan zavq olmaslik, o'z-o'ziga bo'lgan ishonchsizlik va suitsidal fikrlar kiradi.

4.3. Miya rivojlanishiga ta'sir

Neyrobiologik tadqiqotlar zo'ravonlikning bolaning miya rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlamoqda. Perry (2002) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, doimiy zo'ravonlik va stressga duchor bo'lgan bolalarda amigdala (qo'rquv markazlari) giperreaktivlashadi, prefrontal korteks esa sustlashadi. Bu holat bolaning his-tuyg'ularni tartibga solish, qaror qabul qilish va ijtimoiy munosabatlar o'rnatish qobiliyatini susaytiradi.

Neyroplastisite (miya moslashuvchanligi) tushunchasi nuqtai nazaridan qaraganda, erta yoshdagi travma miyaning uzoq muddatli tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq tadqiqotlar tegishli terapevtik yordam ko'rsatilganda miya faoliyatining ma'lum darajada tiklanishi mumkinligini ham ko'rsatadi-bu erta intervensiyaning muhimligini tasdiqlaydi.

4.4. Uzoq muddatli oqibatlar

Bolalarda kuzatilgan zo'ravonlikning kattalar hayotidagi oqibatlari juda keng qamrovli. Felitti va boshqalar (1998) tomonidan o'tkazilgan ACE (Adverse Childhood Experiences) tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, bolalikdagi salbiy tajribalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, kattalar hayotida ruhiy kasalliklar, alkogolizm, giyohvandlik, yurak-qon tomir kasalliklari va erta o'lim xavfi shunchalik yuqori bo'ladi.

Ijtimoiy jihatdan esa zo‘ravonlik tajribasidan o‘tgan shaxslarda nikohiy munosabatlarda qiyinchiliklar, zo‘ravonlikni qayta takrorlash (ya’ni o‘z bolalariga nisbatan zo‘ravonlik qo‘llash) va jinoiy xatti-harakatlar xavfi oshadi. Shuning uchun bolalarga nisbatan zo‘ravonlik muammosini ijtimoiy-psixologik muammo sifatida ko‘rib chiqish va unga tizimli yondashish muhim ahamiyatga ega.

5. PROFILAKTIKA VA MUOLAJA YONDASHUVLARI

5.1. Birlamchi profilaktika

Birlamchi profilaktika (primary prevention) zo‘ravonlik yuz bermasdan oldin uni oldini olishga qaratilgan. Bu darajada ota-onalar uchun psixologik ta’lim dasturlari (parenting programs), oilaviy qo‘llab-quvvatlash xizmatlari va jamoatchilik xabardorligini oshirish tadbirlari muhim rol o‘ynaydi. Makkingni va boshqalar (2009) tahlili shuni ko‘rsatadiki, sifatli ota-onalar ta’lim dasturlari zo‘ravonlik holatlari sonini 30-50% ga kamaytirishi mumkin.

Maktab muhitida amalga oshiriladigan profilaktik dasturlar, xususan bolalarga o‘z huquqlari, yaxshi va yomon teginish o‘rtasidagi farq, va yordam so‘rash usullari haqida o‘rgatuvchi dasturlar samarali hisoblanadi. Bu dasturlar bolalarda himoya mexanizmlarini kuchaytiradi va erta oshkor etilish ehtimolini oshiradi.

5.2. Ikkilamchi profilaktika va erta intervensiya

Ikkilamchi profilaktika (secondary prevention) risk guruhidagi oilalar bilan ishlashni o‘z ichiga oladi. Uy tashrif xizmatlari (home visiting programs), xususan Nurse-Family Partnership (NFP) dasturi, risk guruhidagi yangi ona va otalarni qo‘llab-quvvatlashda yuqori samaradorlik ko‘rsatgan. Olds va boshqalar (1997) tadqiqoti NFP dasturining bolalarga zo‘ravonlik holatlarini 48% ga kamaytirganini aniqladi.

5.3. Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (KXT)

Zo‘ravonlik qurboni bo‘lgan bolalar uchun kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (KXT) hozirgi kunda eng ko‘p empirik asosga ega terapiya usuli hisoblanadi. Trauma yo‘naltirilgan KXT (Trauma-Focused CBT, TF-CBT) jinsiy zo‘ravonlik qurbonlari va boshqa travmatik tajribadan o‘tgan bolalar uchun ishlab chiqilgan bo‘lib, bolaga va uning ota-onasiga bir vaqtda yordam ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi.

Cohen, Mannarino va Deblinger (2006) tomonidan o‘tkazilgan randomizatsiya qilingan nazorat tadqiqotlari TF-CBT’ning PTSB, depressiya va xulq-atvor muammolarini kamaytirish borasida boshqa yondashuvlarga nisbatan statistik jihatdan sezilarli darajada samaraliroq ekanligini isbotladi.

5.4. Oila tizimiga yo‘naltirilgan yondashuvlar

Zo‘ravonlik ko‘p hollarda oilaviy tizim muammosi sifatida namoyon bo‘lgani uchun davolash jarayonida butun oila bilan ishlash muhim. Multisistemik terapiya (Multisystemic Therapy, MST) va funksional oilaviy terapiya (Functional Family Therapy, FFT) oiladagi muloqot, nizolarni hal qilish va ota-onalik ko‘nikmalarini yaxshilashga qaratilgan bo‘lib, takroriy zo‘ravonlik xavfini kamaytiradi.

6. O‘ZBEKISTON KONTEKSTIDA BOLALARGA NISBATAN ZO‘RAVONLIK MUAMMOSI

O‘zbekistonda bolalarga nisbatan zo‘ravonlik muammosi qonunchilik va siyosat darajasida tan olingan. 2019-yilda qabul qilingan ‘Ayollarga nisbatan zo‘ravonlikni oldini olish to‘g‘risida’gi Qonun va 2021-yildagi Oila kodeksiga kiritilgan o‘zgartirishlar bolalar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirdi. 2020-yilda tashkil etilgan Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi ham bu borada muhim rol o‘ynamoqda.

Biroq psixologik xizmatlar tizimi, ayniqsa qishloq hududlarida, hali ham rivojlantirilishni talab etadi. Mutaxassislar tanqisligi, zo‘ravonlik haqida gapirishga nisbatan ijtimoiy stigma va madaniy normalar (jumladan, oilaviy masalalarni ‘ichkarida’ hal qilish an‘anasi) bolalarga yordam ko‘rsatishni qiyinlashtiradi. Shu munosabat bilan psixologlar, ijtimoiy ishchilar va huquq-tartibot organlari mutaxassislarini qayta tayyorlash va ular o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zaruriyati mavjud.

7. XULOSA

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik ko‘p qirrali psixologik va ijtimoiy muammo bo‘lib, uning samarali yechimi birinchi navbatda fan, siyosat va amaliyot o‘rtasidagi hamkorlikni talab etadi. Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

✓ Zo‘ravonlikning barcha turlari-jismoniy, hissiy, jinsiy va e‘tiborsizlik-bolaning ruhiy va jismoniy rivojlanishiga jiddiy va uzoq muddatli zarar yetkazadi.

✓ Zo‘ravonlik kelib chiqishida individual, oilaviy, ijtimoiy va madaniy omillar birgalikda ta’sir ko‘rsatadi; shuning uchun unga tizimli va ko‘p darajali yondashuv zarur.

✓ Erta aniqlash va intervensiya-travmaning uzoq muddatli oqibatlarini kamaytirish uchun eng muhim omil bo‘lib, bu borada psixologlar, tibbiyot xodimlari va ta’lim mutaxassislari birlashgan harakat qilishi lozim.

✓ TF-CBT kabi ilmiy asosli terapevtik yondashuvlar zo‘ravonlik qurbanlariga yordam ko‘rsatishda yuqori samaradorlik namoyon etadi.

O‘zbekistonda bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning profilaktikasi va muolajarini kuchaytirish uchun psixologik xizmatlar tizimini rivojlantirish, mutaxassislar tayyorlash va jamoatchilik xabardorligini oshirish ustuvor vazifalar sifatida belgilanishi lozim.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun O‘zbekiston sharoitida zo‘ravonlik epidemiologiyasini o‘rganish, mahalliy madaniy kontekstga moslashtirilgan intervensiya dasturlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholash alohida ilmiy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Economic policy uncertainty, energy consumption, trade openness and CO2 emissions: Evidence from BRICS countries. MGS G Selmey, YFY Elkhodary, EFEM Elsayed - International Journal of Energy Economics and Policy, 2024
2. The impact of energy consumption and trade openness on economic growth in uzbekistan: a vecm approach. G Halmuratov, Q Madraximov, G Zakirova... - International Journal of Energy Economics and Policy, 2025
3. Xolmuratov, X. S., Xusainova, Z. M., Dushmanov, N. S., Abdullayev, R. A., & Yangibayeva, O. S. qizi.(2022). Ta'lim jarayonida innovatsiya texnologiya. Fan va ta'lim, 3 (1), 491-495.
4. Xolmuratov X. S. et al. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 1. – C. 491-495.
5. Safasheva, Iroda, and Xolilla Sariyevich Xolmuratov. "Ta'lim-tarbiya faoliyatida gumanitar yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash xususiyatlari." Science and Education 2.5 (2021): 641-648.
6. Xolmuratov XS, Qurbanova XD, Madaminova FM, Madaminov BR, Jumaniyozova SB. & Saidova LB (2021). Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash. Fan va ta'lim, 2 (12), 551-556